

Рыжскі дагавор 18 сакавіка 1921 г. у сучаснай расійскай гістарыяграфіі

М.М. МЯЗГА

У артыкуле ахарактарызувана сучаснае становішча расійскай гістарыяграфіі па праблеме Рыжскага дагавора 1921 г. Устаноўлена, што на сённяшні дзень сярод расійскіх гісторыкаў пераважае пункт гледжання аб кампрамісным характары Рыжскага дагавора. Пры гэтым адзначаецца нетрываласць той сістэмы міжнародных адносін, якая была ім створана. Дыскусійным застаецца пытанне аб характарыстыцы сістэмы міжнародных адносін міжваеннага часу ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе як Версальска-Рыжскай.

Ключавыя словы: Рыжскі дагавор, Савецкая Расія, Савецкая Беларусь, Савецкая Украіна, Польшча, польска-савецкая вайна, Версальская сістэма.

The article characterizes the current state of Russian historiography on the issue of the Riga Treaty of 1921. It has been established that today among Russian historians the point of view about the compromise nature of the Riga Treaty prevails. At the same time, the fragility of the system of international relations, which was created by the Riga Treaty, is noted. The issue of characterizing the system of international relations in Central and Eastern Europe as Versailles-Riga remains debatable.

Keywords: the Treaty of Riga, Soviet Russia, Soviet Belarus, Soviet Ukraine, Poland, Polish-Soviet War, Versailles system.

Уводзіны. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны краіны-пераможцы прыступілі да фарміравання новай сістэмы міжнародных адносін. Для Еўропы ў цэлым яе важнейшыя элементы былі закладзены на Парыжскай мірнай канферэнцыі 1919–1920 гг. У вызначальнай ступені гэта адносилася і да Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Аднак у названым рэгіёне фарміраванне новай сістэмы міжнародных адносін ускладнялася шэрагам узброеных канфліктаў, найбольш значным сярод якіх была польска-савецкая вайна 1919–1920 гг. Завяршыўшы яе Рыжскі мірны дагавор стаў важным міжнародна-прававым дакументам, які ў вялікай ступені таксама вызначаў характар міжнародных адносін у Цэнтральна-Усходняй Еўропе. На сённяшні дзень у гістарычнай навуцы ідуць дыскусіі адносна характару і ступені таго ўплыву, які аказаў Рыжскі дагавор на фарміраванне Версальскай сістэмы на яе ўсходняй перыферыі. У прыватнасці, у польскай гістарыяграфіі атрымала распаўсюджванне канцэпцыя, згодна з якой у дачыненні да сістэмы міжнародных адносін, якая склалася ў пачатку 1920-х гг. у Цэнтральна-Усходняй Еўропе, прымяняецца тэрмін Версальска-Рыжская. Рыжскі дагавор у рашаючай ступені вызначаў характар савецка-польскіх адносін у міжваенны час. У дадзеным артыкуле ставіцца задача ахарактарызаваць пазіцыю сучаснай расійскай гістарыяграфіі адносна Рыжскага дагавора як дакумента, які юрыдычна завяршыў польска-савецкую вайну 1919–1920 гг. і ўнёс уклад у фарміраванне еўрапейскай сістэмы міжнародных адносін пасля Першай сусветнай вайны.

Асобныя аспекты праблемы, якой прысвечаны дадзены артыкул, разгледжаны І.С. Яжбароўскай і М. Корнатам у калектыўным выданні «Белыя плямы – чорныя плямы: складаныя пытанні расійска-польскіх адносін» [1]. Але выданне не ўтрымлівае дэталёвага разгляду палажэнняў сучаснай расійскай гістарыяграфіі, якія характарызуюць Рыжскі дагавор. Да таго ж, з часу выдання названай работы ўжо накіпіўся новы гістарыяграфічны матэрыял. Тое ж можна адзначыць і ў дачыненні да манаграфіі І.С. Яжбароўскай і В.С. Парсіданавай, якая ўтрымлівае гістарыяграфічны агляд [2]. Пасля яе выдання ўжо з'явілася значная колькасць публікацый расійскіх даследчыкаў па гісторыі Рыжскага дагавора.

Асноўная частка. Спачатку звернемся да тых палажэнняў сучаснай расійскай гістарыяграфіі, якія характарызуюць ход савецка-польскіх мірных перагавораў. На думку расійскай даследчыцы Д.А. Кораткавай, умовы міру, прадстаўленыя савецкім бокам на пачатку мінскага этапу перагавораў, былі самымі нявыгаднымі для Польшчы [3, с. 154]. Названы аўтар лічыць, што беларускае пытанне не было ў час падрыхтоўкі і заключэння Рыжскага дагавора ключавым для Савецкай Расіі [4, с. 63]. Д.А. Кораткава ў сваёй

кандыдацкай дысертацыі звяртае ўвагу на адсутнасць на мірных перагаворах беларускіх прадстаўнікоў, у выніку чаго вырашэнне беларускага пытання заставалася ў руках дэлегатаў Польшчы і Савецкай Расіі. А пазіцыя Савецкай Расіі перад пачаткам рыжскага этапу перагавораў, на думку даследчыцы, зводзілася да таго, што тэрыторыя Беларусі павінна стаць прадметам гандлю з Польшчай [5, с. 198, 199]. Д.А. Короткава адзначае, што пасля другога абвяшчэння ў ліпені 1920 г. БССР не стала паўнапраўным суб'ектам міжнародных адносін і была вымушана перадаць мандат на вядзенне перагавораў з Польшчай РСФСР [4, с. 49]. У сваёй манаграфіі Д.А. Короткава паўтарае тэзіс аб тым, што Савецкая Беларусь на момант савецка-польскіх перагавораў не стала суб'ектам міжнародных адносін. А рашэнне аб выдачы мандата Савецкай Расіі на вядзенне перагавораў ад імя БССР характарызуе як неабходнае Маскве, каб «без аглядак на ўсялякую паліткарэктнасць распараджацца лёсам беларускіх зямель». Факт незацікаўленасці Савецкай Расіі ў прысутнасці на мірных перагаворах прадстаўнікоў БССР Д.А. Короткава тлумачыць адсутнасцю прызнанага Польшчай альтэрнатыўнага савецкаму беларускага ўрада [3, с. 160].

Гатоўнасць савецкай дэлегацыі да значных тэрытарыяльных саступак у час перагавораў з Польшчай адзначае і Г.Ф. Матвееў. Ён піша, што Савецкая Расія без працяглых спрэчак пагадзілася саступіць Польшчы значныя тэрыторыі ў Беларусі і на Валыні [6, с. 40]. Звяртаючыся да другога этапу савецка-польскіх перагавораў у Рызе, Г.Ф. Матвееў адзначае, што ён быў пад пагрозай зрыву. Савецка-польскія адносіны ў сярэдзіне лістапада 1920 г. сутыкнуліся з крызісам, які быў выкліканы затрымкай з адводам польскіх войск за лінію граніцы, усталяваную прэлімінарным мірным дагаворам [7, с. 175–176].

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі існуюць разыходжанні па пытанні ці быў Рыжскі дагавор кампрамісам паміж бакамі, ці Польшча навязала яго савецкім рэспублікам, абапіраючыся на сілу. В.А. Зубачэўскі робіць выснову, што Рыжскі мір з'яўляўся геапалітычным і этнічным кампрамісам. Але, нягледзячы на гэта, ён надаў савецка-польскім адносінам канфрантацыйны характар на працяглы час [8, с. 48]. Рыжскі мірны дагавор як кампрамісны характарызуе ў сваёй дысертацыі Д.А. Короткава. Яна піша, што бакі аддалі перавагу «міру пагаднення», а не праблематычнаму «канчатковаму выяўленню сапраўднага пераможцы ў барацьбе за дамінаванне ва Усходняй Еўропе». Важнейшым элементам кампрамісу стала прызнанне польскім бокам савецкіх рэспублік Беларусі і Украіны ўзамен на ўключэнне ў склад Польшчы тэрыторый з кампактна пражывючым беларускім і ўкраінскім насельніцтвам. Пры гэтым Д.А. Короткава лічыць, што ў савецкага кіраўніцтва не было выбару адносна саступак беларускіх тэрыторый, бо альтэрнатывай яму быў працяг польскага наступлення ў Беларусі [5, с. 208, 209]. Дадзеная даследчыца вядзе гаворку пра падзел беларускіх тэрыторый паміж Расіяй і Польшчай. На яе думку, гэты крок з боку Савецкай Расіі быў вымушаны, але «ад гэтага адчуванне несправядлівасці ў адносінах да беларусаў не змяняў». Д.А. Короткава сцвярджае, што падзелу беларускіх зямель пазбегнуць было немагчыма, а вынікам гэтага стала існаванне БССР у межах толькі шасці паведаў Мінскай губерні [4, с. 48–49]. Ідэю аб тым, што асноўным пунктам кампрамісу паміж Польшчай і Савецкай Расіяй стала прызнанне польскім бокам савецкіх Беларусі і Украіны ўзамен за савецкія тэрытарыяльныя саступкі Д.А. Короткава паўтарае і ў сваёй манаграфіі. Прычым, як лічыць названы аўтар, дадзеныя тэрытарыяльныя саступкі з боку Савецкай Расіі былі абумоўлены праграмай вайны [3, с. 170–171, 181]. Адзначае ўзаемныя саступкі Савецкай Расіі і Польшчы пры падрыхтоўцы Рыжскага дагавора і С.А. Пятоўскі, але па ўкраінскім пытанні. Кампраміс заключаўся ў тым, што польскім бокам у якасці ўкраінскай дзяржавы прызнавалася УССР, а Савецкая Расія адмаўлялася ад умяшання ў справы Усходняй Галіцыі [9, с. 24].

Думка аб кампрамісным характары міру гучыць і ў сумеснай манаграфіі І.С. Яжбароўскай і В.С. Парсіданавай. Аўтары сцвярджаюць, што, нягледзячы на рашэнне ЦК РКП(б) аб згодніцкім міры, Польшча не была пераможцам, які можа дыктаваць умовы міру [2, с. 261–262]. Гаворачы пра граніцы, якія ўсталяваў Рыжскі дагавор, І.С. Яжбароўская і В.С. Парсіданава робяць выснову, што яны сталі вынікам збегу выпадковых ваенных абставін, а не былі ўсталяваныя шляхам самавызначэння. А гэта не гарантавала трывалага добрасуседства і аптымальнага развіцця двухбаковых адносін паміж Польшчай і савецкімі

рэспублікамі [2, с. 270–271]. У адным са сваіх артыкулаў І.С. Яжбароўскай зноў жа падкрэслівае, што Рыжскі мір не зафіксаваў перамогу ні аднаго з бакоў. Пры яго заключэнні не было ў колькі-небудзь значнай меры рэалізавана права народаў на самавызначэнне. І пры гэтым ён не зняў шэрагу праблем і прэтэнзій бакоў аднаго да другога. У прыватнасці, граніцы, якія былі ўсталяваны «ў выніку выпадковага збегу ваенных абставін», не гарантавалі ў далейшым развіцця добрасуседскіх адносін [10, с. 58, 59].

М.М. Нарынскі таксама адзначае, што пры заключэнні Рыжскага дагавора Савецкая Расія пайшла на вялікія саступкі Польшчы. Бачыць гэта перш за ўсё ў тым, што Беларусь і Украіна страчвалі свае заходнія тэрыторыі. Але ён не вядзе гаворку аб тым, што названыя саступкі былі праяўленнем кампрамісу пры заключэнні дагавора [11, с. 45, 48].

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі пераважае думка аб тым, што з падпісаннем Рыжскага дагавора была пахавана федэралісцкая канцэпцыя польскай усходняй палітыкі. Як адзначае Г.Ф. Матвееў, заключэнне Рыжскага дагавора паставіла «жырны крыж» на ўсходнім прекце Ю. Пілсудскага. Але пры гэтым была створана дастатковая з ваеннага пункту гледжання «стратэгічная вобласць» на ўсходзе. Негатыўным момантам завяршэння польска-савецкай вайны для Польшчы, лічыць названы аўтар, было тое, што яна атрымала на ўсходзе граніцы не з саюзнымі Літоўска-Беларускай і Украінскай рэспублікамі, а з БССР, УССР і Літвой, якія мелі да яе сур'ёзныя тэрытарыяльныя прэтэнзіі. Наяўнасць у складзе Польшчы мільёнаў украінцаў і беларусаў, якія не пагаджаліся на асіміляцыю, падрывала ўнутранае адзінства і згуртаванасць польскай дзяржавы [6, с. 41]. Ю.А. Барысёнак адзначае, што Рыжскі мір усталяваў пагранічнае размежаванне на аснове ідэй нацыянальнай дэмакратыі аб інкарпарацыі і «лепшую граніцу» Польшча ў той момант атрымаць не магла [12, с. 59–60]. В.А. Зубачэўскі таксама робіць выснову, што заключэнне Рыжскага дагавора азначала правал федэралісцкіх планаў Ю. Пілсудскага, якія прадугледжвалі стварэнне буферных марыянэтных дзяржаў на ўсходняй граніцы Польшчы [13, с. 199]. І.С. Яжбароўская і В.С. Парсіданава робяць выснову, што да канца 1920 г. і сам Ю. Пілсудскі ўжо адмовіўся ад ідэй федэрацыі [2, с. 276].

С.М. Палтарак адзначае негатыўныя для Польшчы наступствы некаторых палажэнняў Рыжскага дагавора. На яго думку, у выніках польска-савецкай вайны для Польшчы была закладзена аснова «трагедыі 1939–1945 гг.». Для савецкіх рэспублік адзін з важных адмоўных момантаў Рыжскага дагавора С.М. Палтарак бачыць у тым, што ў выніку яго граніца прайшла каля Мінска і Польшча «як плацдарм для ажыццяўлення рашаючага ўдара ў імя сусветнай рэвалюцыі не існавала». Для абодвух бакоў, на думку названага аўтара, вынікі вайны, замацаваныя ў Рыжскім дагаворы, былі «пераможным паражэннем», ні адзін з іх не дасягнуў сваіх мэт, да якіх імкнуўся ў вайне [14, с. 217–218]. У калектыўнай манаграфіі «Першая сусветная вайна і лёс еўрапейскай цывілізацыі» яе аўтары робяць акцэнт на непрымальнасці Рыжскага дагавора для кіраўніцтва Савецкай Расіі. На іх думку, ён успрымаўся бальшавікамі як новы Брэсцкі мір, які павінен напаткаць той жа лёс [15, с. 483].

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі прызнаецца ўплыў Рыжскага дагавора не толькі на савецка-польскія стасункі, але і на больш шырокі комплекс міжнародных адносін. Адно з важнейшых міжнародных наступстваў Рыжскага дагавора В.А. Зубачэўскі бачыць у тым, што пасля яго падпісання пачаўся пераход бальшавікоў да рэальнай палітыкі абароны інтарэсаў Расійскай дзяржавы шляхам збліжэння з Германіяй, што «стала буйнейшым правалам версальскіх міратворцаў» [13, с. 200]. М.М. Нарынскі таксама адзначае, што Рыжскі дагавор быў адным з першых крокаў адмовы бальшавікоў ад канцэпцыі фарсіравання еўрапейскай рэвалюцыі. Пры гэтым названы аўтар адзначае і нетрываласць таго міжнароднага парадку, які стварыў Рыжскі мір. На яго думку, гэты дагавор не ліквідаваў недавер і падспудную варожасць паміж Савецкай Расіяй і Польшчай, што і рабіла Рыжскі дагавор няўстойлівым [11, с. 45, 48].

На думку В.Л. Чарнапёрава, заключэнне Рыжскага дагавора было непарыўна звязана з пераходам бальшавікоў да новай эканамічнай палітыкі ўнутры краіны і азначала новы знешнепалітычны курс у цэлым на міжнароднай арэне, у аснове якога была адмова ад ваенных аванцюр з мэтай падштурхнуць сусветную рэвалюцыю. Але пры гэтым стан рэчаў, які ўсталяваў Рыжскі дагавор, атрымаўся нетрывалым. І хутка праявілася гатоўнасць бальшавікоў змяніць яго, падвергнуўшы рэвізіі Рыжскі дагавор [16, с. 158].

Дыскусійным у расійскай гістарыяграфіі на сённяшні дзень з'яўляецца і пытанне аб ступені ўплыву Рыжскага дагавора на міжнародную сітуацыю ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. М.М. Нарынскі лічыць, што еўрапейскую падсістэму Версальска-Вашынгтонскай сістэмы міжнародных адносін з пэўнай умоўнасцю можна назваць Версальска-Рыжскай. Пры гэтым ён адзначае, што калі гаварыць пра Рыжскую падсістэму, то яе каркас дапаўняе пагадненне аб польска-французскім саюзе і Рапальскі дагавор паміж Савецкай Расіяй і Германіяй [11, с. 49–50].

Іншы пункт гледжання адносна існавання Версальска-Рыжскай сістэмы міжнародных адносін выказвае Г.Ф. Матвееў. На яго думку, няма падстаў гаварыць пра існаванне названай сістэмы міжнародных адносін, бо Польшча не валодала неабходным патэнцыялам «каб заняць высокае месца ў іерархіі ўсходнееўрапейскіх дзяржаў». Не было ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе, лічыць аўтар, і магутнай дагаворнай базы, якая нагадвала б тую, што была створана на Парыжскай мірнай канферэнцыі, і дазваляла б гаварыць аб Версальска-Рыжскай сістэме міжнародных адносін [17, с. 130].

Заклучэнне. Такім чынам, у сучаснай расійскай гістарыяграфіі вызначылася некалькі пытанняў, якія прыцягваюць увагу гісторыкаў пры вывучэнні Рыжскага дагавора. Звяртаючыся да ходу перагавораў, даследчыкі адзначаюць гатоўнасць савецкага боку да тэрытарыяльных саступак. Гэтыя саступкі разглядаюцца як важнейшы элемент польска-савецкага кампрамісу пры падрыхтоўцы мірнага дагавора. Кампраміс з польскага боку заключаўся ў прызнанні савецкіх рэспублік Беларусі і Украіны. Пры гэтым прысутнічае і пункт гледжання, згодна якому Савецкая Расія вымушана была ісці на гэты кампраміс у сілу ваенных паражэнняў. Даследчыкі зыходзяцца на нетрываласці той сістэмы адносін паміж Польшчай і Савецкай дзяржавай, якую стварыў Рыжскі дагавор. Дыскусійным застаецца пытанне аб ступені значнасці Рыжскага дагавора ў рамках Версальскай сістэмы і, адпаведна, аб правамернасці ўжывання паняцця Версальска-Рыжскай сістэма міжнародных адносін.

Сучасная расійская гістарыяграфія, за рэдкім выключэннем, не вылучае беларускае пытанне як самастойнае пры падрыхтоўцы і падпісанні Рыжскага дагавора і часта ігнаруе напрацоўкі беларускай гістарычнай навукі па дадзенай праблематыцы. Цалкам можна пахадзіцца з наступным выказваннем Д.А. Короткавай: «Стан жа расійскіх даследаванняў у дачыненні да беларускай гісторыі трэба прызнаць яшчэ менш здавальняючым. З аднаго боку, расійскі мэйнстрым вельмі раўнівы ў дачыненні да прыналежнасці Беларусі да “рускага свету”, з другога боку, саміх беларусаў ён не бачыць. Яны ідуць “праз коску” з украінцамі або супрацьпастаўляюцца ім як “правільныя малодшыя браты”. Беларускае праблематыка, традыцыйна для расійскай навукі, знаходзіцца ў цені больш папулярных напрамкаў, у сувязі з чым даўно наспела публікацыя больш фундаментальных работ па гэтай тэматыцы, асабліва па ключавых праблемах беларускай гісторыі» [18, с. 139].

Літаратура

1. Яжборовская, И. С. Современная историография советско-польских отношений / И. С. Яжборовская, М. Корнат // Белые пятна – Черные пятна : сложные вопросы в российско-польских отношениях ; под общ. ред. А. В. Торкунова, А. Д. Ротфельда. – М. : Аспект Пресс, 2010. – С. 737–813.
2. Яжборовская, И. С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И. С. Яжборовская, В. С. Парсаданова. – М. : Academia, 2005. – 404 с.
3. Короткова, Д. А. Белорусские земли в советско-польских отношениях. Разменная карта в противостоянии двух держав. 1918–1921 гг. / Д. А. Короткова. – М. : Центрполиграф, 2019. – 222 с.
4. Короткова, Д. А. Белорусский аспект в деятельности советской дипломатии в 1920 г. / Д. А. Короткова // Славяноведение. – 2012. – № 3. – С. 51–64.
5. Короткова, Д. А. Белоруссия в советско-польских отношениях в 1918–1921 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Д. А. Короткова. – М., 2015. – 252 с.
6. Матвеев, Г. Ф. Начало / Г. Ф. Матвеев // Белые пятна – Черные пятна : сложные вопросы в российско-польских отношениях ; под общ. ред. А. В. Торкунова, А. Д. Ротфельда. – М. : Аспект Пресс, 2010. – С. 15–50.
7. Матвеев, Г. Ф. Ноябрьский кризис в процессе польско-советского мирного урегулирования 1920 г. / Г. Ф. Матвеев, К. И. Колихова // Российская история. – 2022. – № 5. – С. 160–176.

8. Зубачевский, В. А. Геополитические планы Германии, Польши и Советской России в период польско-советской войны 1920 г. / В. А. Зубачевский // *Славяноведение*. – 1999. – № 4. – С. 41–49.
9. Пятовский, С. А. Украинский фактор в советско-польских отношениях 1918–1920 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / С. А. Пятовский. – СПб., 2018. – 27 с.
10. Яжборовская, И. С. От войны 1919–1921 годов к миру и изживанию ее синдрома / И. С. Яжборовская // *Забытый мир : Рижский договор 1921 года : интерпретации и споры ; под ред. С. Дембского, А. В. Мальгина (русское издание)*. – М. : ЗАО Издательство «Аспект Пресс», 2014. – С. 51–66.
11. Наринский, М. М. Советско-польская война и Рижский мир 1921 года / М. М. Наринский // *Забытый мир : Рижский договор 1921 года : интерпретации и споры ; под ред. С. Дембского, А. В. Мальгина (русское издание)*. – М. : ЗАО Издательство «Аспект Пресс», 2014. – С. 30–50.
12. Борисёнок, Ю. А. Польский фактор в национальной политике советской власти в Белоруссии в 1920–1930-е гг. / Ю. А. Борисёнок // *Новая и новейшая история*. – 2013. – № 6. – С. 55–65.
13. Зубачевский, В. А. Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века) : Геополитический аспект / В. А. Зубачевский. – Омск : Изд-во ОмГПУ, 2018. – 396 с.
14. Полторак, С. Н. Победоносное поражение. Размышления о советско-польской войне 1920 г. в канун ее 75-летия / С. Н. Полторак. – СПб. : ТОО «Терция», 1994. – 368 с.
15. Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации / Под ред. Л. С. Белоусова, А. С. Манькина. – М. : Издательство Московского университета, 2014. – 816 с.
16. Чернопёров, В. Л. Из истории политики большевиков на востоке Центральной Европы в 1919–1924 гг. / В. Л. Чернопёров // *Геополитическая трансформация в Восточной Европе между двумя мировыми войнам (к 90-летию подписания Рижского мирного договора) : сб. матер. Международной науч.-практ. конф., Брест, 17–18 марта 2011 г. ; редкол.: М. Э. Чесновский (гл. ред.) [и др.]*. – Брест : БрГУ, 2011. – С. 156–162.
17. Матвеев, Г. Ф. Н.Н. Мезга. Советско-польские отношения 1921–1926 гг. : Новый этап противостояния. Гомель, 2019 / Г. Ф. Матвеев // *Славяноведение*. – 2020. – № 3. – С. 129–131.
18. Короткова, Д. А. Выступление на круглом столе / Д. А. Короткова // *Осмысление альтернативных концепций российско-белорусской истории : научный сборник / отв. ред. И. И. Тучков, О. В. Солопова, О. В. Иванников*. – М. : Изд-во Московского ун-та, 2018. – С. 137–140.

Гомельский государственный
университет имени Франциска Скорины

Поступила в редакцию 27.12.2022